

Nacionalizmus

Utószó

ELIE KEDOURIE

Kettős cél vezérelt ezen, először negyed százada megjelent könyv* megírásában. Egyrészt történelmi beszámolót próbáltam nyújtani az ideológiaként felfogott nacionalizmusról, másrészt megkíséreltem megismertetni az olvasóval e doktrína először Európa intellektuális és politikai osztályainak keretében, majd a világ más részein történő elterjedésének körülményeit és következményeit.

Az első célkitűzés feltételezi, hogy a nacionalizmus nem valami összefüggéstelen, erőteljes érzés, amely mindig és mindenhol jelen van, valamint hogy nem sajátos társadalmi és gazdasági erők reflexiója. Ha ezek bármelyike is érvényes lenne a nacionalizmusra, története megírásában nem volna semmi érdekes. Inkább azt fogadjuk el, hogy a nacionalizmus egy doktrína, amely úgyszólván az egyént, a társadalmat és a politikát érintő összefüggő eszmék komplexuma. Csak így értelmezve válik hozzáférhetővé a nacionalista diskurzus a történelmi felfogás számára. A nacionalizmusra vonatkozó történelmi vizsgálat azt törekszik megmagyarázni, hogyan jött létre ez a politikai beszédmód, valamint igyekszik körvonalazni azon intellektuális kontextus jellemvonásait, amelyben e doktrína formálódott és tagolódott.

Az első öt fejezet, melyek keretében egy ilyen vizsgálatot folytatok, tulajdonképpen eszmetörténelmi esszé. Ez a fajta történetírás megpróbál rámutatni egyrészt arra, hogy bizonyos eszmék vagy eszme csoportok hogyan alakulnak a szellemi javak piacán más, inadekvátnak, bizonytalanoknak vagy valamilyen más módon elég-

* Kedourie, Elie: *Nationalism*. Blackwell, Oxford, 1996. Hatodik kiadás, 136–144. p.

telennek tartott eszmék függvényében vagy azokkal ellentétben; vagy, másrészt, hogy egy bizonyos, sajátos módon felfogott és megértett eszme az idők során hogyan változik át teljesen mássá, vagy épp teljesen ellentétes módon felfogott eszmévé. Az eszmetörténet, a filozófia és a teológia története sok példát szolgáltat ilyen dialektikus változásokra, illetve hányattatásokra.

Kénytelen vagyok hangsúlyozni e megjegyzéseket, mivel egyes szerzők (például Howard Williams: *Kant's Political Philosophy*, 1983, és Ernest Gellner: *Nations and Nationalism*, 1983) meglepődtek vagy éppenséggel megbotránkoztak azon, hogy Immanuel Kantnak szerepelnie kellene a nacionalizmus pedigrijében. Véleményük szerint Kant nem nacionalista. Ez természetesen igaz, s ennek ellenkezőjét semmilyen értelemben nem állítja ez a könyv. Az erre vonatkozó érv inkább abban áll, hogy követőinél – főleg Fichténél – a kanti etikai elmélet központi gondolat, az önmeghatározás eszméje lett a morális és politikai diskurzusok uralkodó elképzelése. Ahogyan azt már megpróbáltam kimutatni, az egyén teljes önmeghatározása megkövetelte a nemzeti önmeghatározást is. Nem igaz, hogy itt pusztán a szavak megtévesztő hasonlóságáról volna szó, és hogy e fogalmaknak ne lenne közük egymáshoz. Amiről itt szó van, az inkább az a fogalmi rokonság, hogy ne mondjunk fogalmi filiációt, amelynek Kant követői tudatában voltak. Kant azonban természetesen nem vonható felelősségre tanítványai és követői miatt. Mindenesetre nem a történész feladata dicsérettel vagy szemrehányással illetni azokat a gondolkodókat, akiknek tanulmányozásával foglalkozik, sem amiatt, amit ők írtak, sem amiatt, amit mások az ő hatásukra kifejtettek.

Kantra úgy tekintenek csodálói, mint egyfajta szentre, a racionalitás és a liberalizmus eszményképére. Ennélfogva az a tény, hogy Kant neve valamiképpen összefüggésbe hozható a nacionalizmus eszméjével, meglepetést, lebecsülést, helytelenítést vagy épp felháborodást vált ki csodálói között. Amint említettük, a kapcsolat az önmeghatározás eszméjében rejlik. Kant mellett érvelt, hogy a lelkiismeret a moralitás feltétlen döntőbírája, és hogy saját öntörvényű kritériumai alapján ítél. Ám Kant nem engedte meg azt a paradoxális és veszélyes lehetőséget, hogy az önmagunknak való törvényadás, amely csak önmaga által korlátozott, önnön javának tekinthetné a rosszat. Hegel egyik perdöntő felismerése éppen az volt, hogy a lelkiismeretnek ítéletet kell mondania önnön igazságáról vagy hamisságáról is, s midőn ennek érdekében önmagához apellál, éppen ellentéte annak, ami lenni szeretne, vagyis a viselkedés racionális, abszolút érvényes és univerzális szabályának. Ez azért van, mert nem mutatható ki, hogy a lelkiismeret és a jóság automatikusan együtt járnának. Ennélfogva Hegel szerint a független magabizonyosságban van, a maga tudástól és döntéstől való függetlenségével, mind a moralitás, mind

a rossz közös gyökere (Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai*, 137., 139. paragrafusok^{**}). Perében Eichmann azzal érvelt, hogy amit tett, azt kötelességtudatból tette. Egy, e könyvben már idézett helyen Heine prófétikus éleslátással mutat rá azon politika pusztító voltára, amelyet az „akarat fanatizmusa” vezérel, és amelynek hívei nem „korlátozhatóak saját érdekeik féltése által, mivel ők a Szellemben élnek”. Heine kifejezésével élve, az akarat e fanatizmusa feltűnő aspektusa a nacionalizmus doktrínájának, és általában más modern európai ideológiáknak is a maguk könyörtelenségével, kielégíthetlenségével és démonikus jellegével. Íme egy másik, még jelentősebb láncszem, mely által Kant önmeghatározás-tanát összekapcsolhatjuk a nacionalizmussal.

Hogy a nacionalizmus – vagy bármely más ideológia – elterjed-e egy társadalomban és politikai erővé növi-e ki magát, illetve hogy milyen következményekkel fog járni, nem írható le az események megtörténte előtt. Leírni a nacionalizmus különböző közösségekben való elterjedését, működését és hatását inkább az események, semmint az eszmék történetének megírása. Arról van szó, hogy megértsünk egy közösséget a maga sajátos idejében, helyén és körülményei között, és hogy kövessük a sajátos politikai tényezők sajátos környezetben való működését. A kontingens események koherenciája nem azonos a kontingens eszméjével; a történésznek pedig ennek megfelelően kell stratégiát választania.

Épp emiatt annak a vizsgálatnak a szempontjából, amelyet a könyv utolsó két fejezetében kíséreltem meg, teljességgel érdektelen, hogy a nacionalizmus elterjedése egy meghatározott területen szükséges volt-e vagy sem, s hogy ez „normális” volt-e vagy csupán „aberráció”. Ezek nem lehetnek a történelmi gondolkodás kategóriái. Hogy egy másik, olyan ideológiát vegyünk, amelynek elterjedése meglehetősen széleskörű volt: nem áll módunkban kimutatni, hogy a marxizmus megjelenése elkerülhetetlen volt, és hogy hivatalosan dogmává kellett válnia Oroszországban, Kelet-Európában, Vietnamban, Kubában, Dél-Jemenben és Etiópiában. Amiről azonban számot adhatunk, az az, hogy mi idézte elő Lenin hatalomra törését Oroszországban, hogyan sikerült Maónak hasonlóan cselekednie Kínában, és hogy a hitleri politika a maga hibáival – akár elkerülhető lehetett volna valamelyikük, akár nem – hogyan nyitotta meg a Szovjetunió számára az utat afelé, hogy uralomra jusson egész Kelet-Európa felett, és szuperhatalommá váljon.

Hasonlóképpen, teljességgel lehetséges, hogy megértsük a nacionalizmust, s azt, hogy miként terjedt el Európában és másutt a világon, ahol éppen elterjedt, továbbá, hogy megértsük az egyes nacionalista mozgalmak sikereit és kudarcait. Röviden, a

^{**} Magyarul: Hegel, G. W. F.: *A jogfilozófia alapvonalai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.

politika egy ideológiai stílusa több meghatározható okból kifolyólag vonzóvá és népszerűvé vált a Francia Forradalom után, és a nacionalista mozgalom velejárója, hogy ezt az ideológiai stílust más politikai mozzanatokkal osztja meg. Az Európából eredő politikai doktrínák továbbá Európa dominanciájának köszönhetően terjedtek el és maradtak fenn a világ többi részén. Annak technológiai ereje hozott közeli kapcsolatba olyan régiókat, amelyek már évszázadok óta elszigeteltségben éltek, míg tekintélye biztosította szokásainak, preferenciáinak és eszméinek, főként pedig politikai stílusának és nyelvezetének tiszteletteljes, hogy ne mondjam, megfélemlítettségéből fakadó átvételét és befogadását.

Ám a nacionalizmus elterjedésének egy ilyen magyarázata egyesek szerint inadekvát: nem tartják eléggé mélyrehatónak. Ha ugyanis a nacionalizmus ennyire általános, uralkodó jelenség, akkor – így az ellenvetés – létezniük kell olyan általános okoknak, amelyek magyarázatul szolgálnak széleskörű elterjedésére. Következésképpen fel kell fednünk ezeket az általános okokat, amelyek mélyen a társadalmak életében rejlenek. Csak ekkor fogalmazhatók meg a nacionalizmus megjelenésével kapcsolatos törvények, illetve csak ekkor adható a jelenségről sajátos, ún. tudományos magyarázat. Az általános magyarázat ezen igényét, az általánosítást magát szociológiai kísértésnek nevezhetjük.

Ez a kísértés olyan argumentációba fordul, mely szerint az, ami a legkevésbé fontos a nacionalizmus megértésében, az éppen önnön jellege, vagyis hogy olyan ideológia, amely az ember, a társadalom és a politika magyarázatát tűzi ki célul, gyógyírt ajánlva a politikai test minden nyavalyájára. Egy ilyen doktrínát kevésbé tartanak következményekkel terhesnek, lévén az pusztán „reflexió”, a társadalmi erők felszíni megnyilvánulása, olyan erőké, amelyek sokkal mélyebb, alapvetőbb szinten működnek, és sokkal radikálisabban és szükségszerűbben, mint ahogy arra bármely felszíni ideológia valaha is képes lenne.

Ilyenformán sok szerző (pl. John A. Armstrong: *Nations before Nationalism*, 1982) próbált meg olyan „tényezők” után kutatni az emberiség történetében, amelyek annak kialakulásához és fennmaradásához vezettek, amit etnikai identitásnak nevezünk. Ezt az identitást alapvetőnek, szilárdnak, időtállóknak tartják, valami olyasminnek, ami jóval megelőzi a nacionalista doktrína, a nacionalista mozgalmak megjelenését, és bizonyos értelemben felelős értük. Saját nemzetük ősi származása és identitásának századokon keresztül való fennmaradása valóban hittétel a nacionalisták számára, és a nacionalista történetírás premisszája – ahogy azt ebben a könyvben, valamint egy későbbi munkámban is (*Nationalism in Asia and Afrika*, 1970) példákkal igazoltam. Csakhogy a történelmi feljegyzések éppen azt mutatják, hogy az etnikai identitás nem stabil és szilárd tényező. Századokon át nyomon követve ugyancsak plasztikusnak és változóknak, messze-

menő változások és forradalmak alanyának bizonyul. Az etnikai identitás nagyon is az ember énképének, önértékelésének és a világban elfoglalt helyének függvénye. Egy észak-afrikai pogány római példának okáért biológiai leszármazása révén egy keresztény uralkodó keresztény alattvalójává, majd a muszlim *umma* tagjává válik, ma pedig valószínű, hogy az Algériai Demokratikus Népköztársaság vagy a líbiai *Jamahiriya* polgára. A modern világban pedig, tekintettel annak összes lehetőségeire, ami az eszmék elterjesztését és a tömegek indoktrinációját illeti, gyakran helyesebb azt mondani, hogy a nemzeti identitás a nacionalista doktrína szüleménye, mintsem azt, hogy a nacionalista doktrína a nemzeti identitás kifejeződése vagy kisugárzása.

A nacionalizmus magyarázatával a marxizmus is próbálkozott, olyan tüneti jelenségnek tekintve azt, amely a gazdasági fejlődés adott fokán jelentkezik, amikor a burzsoá és kapitalista termelés-mód dominál. A nacionalizmus a burzsoá érdekek kifejeződése. Így már nem érdekes az, amit a nacionalista ideológia állít vagy tagad, hiszen hamis tudat produktuma, amelynek el kell enyésznie, midőn a kapitalizmus megadja magát a válságnak. A győzedelmes proletariátus megfosztja birtokától és elsöpri a burzsoáziát a maga kulturális, állami és ideológiai szuperstruktúrájával egyetemben. Mindez nyilvánvaló képtelenség, hiszen minden tény arra mutat, hogy a nacionalizmus nem a kapitalista termelés-mód „reflexiója”, és hogy a legkülönbébb társadalmi és gazdasági struktúrákkal rendelkező társadalmakban fordulhat elő. A marxisták természetesen látták ezt, és megpróbálták a nacionalizmust kellő találékonysággal beilleszteni a marxista struktúrába, úgy, hogy elkerüljék az abszurd és lehetetlen következtetéseket. Ám e próbálkozások, nem épp meglepő módon, kudarcba fulladtak, tekintve hogy a marxizmus képtelen elszakadni alapítója durva kategóriáinak parancsoló érvényétől.

A szociológiai kísértés a nacionalizmus más magyarázataiban is jelentkezik, pl. Ernest Gellnernél (*Thought and Change*, 1964 és *Nations and Nationalism*). Ez a magyarázat hasonlít a marxizmushoz, amennyiben a gazdasági redukcionizmus egy fajtája, vagyis úgy véli, hogy a gazdasági tevékenység uralja a társadalom más tevékenységeit. E felfogás számára a nacionalizmus egyféle erő vagy társadalmi mozzanat, amely elkerülhetetlenül megjelenik, amikor egy társadalom az iparosodással vajúdik. A nacionalista diskurzus tartalma és jellege következtetések nélküli, ki van téve „az átható hamis tudatnak” és a súlyos félreértelmezésnek. Az iparosodott társadalmakról úgy tartják, hogy a mobilitás, a műveltség és a kulturális standardizáció követelményével lépnek fel; a nacionalizmus pedig biztosítja e követelményeket. Ugyanakkor azt is állítják, hogy a nacionalizmus a szegényebb rétegek között fejlődik ki, a vezetők jólétével szembeni ellenállásként. Vagy pedig úgy tartják, hogy válasz és ellenszer az iparosodás

Elie Kedourie

kezdeti szakaszában uralkodó nyomorra. Egy nemzet akkor válik politikailag tudatossá és aktívvá, amikor osztály-nemzetté vagy nemzet-osztállyá, azaz „látható és elkülönült osztállyá” válik „egy egyébként mozgásban levő rendszerben”. Nem egészen tiszta, hogy ez mit is jelenthet. Talán Frantz Fanon érvéhez hasonlítható, mely szerint a modern, iparosodott társadalomban a valódi osztályharc nem a kapitalisták és proletárok között, hanem az elnyomó és az elnyomott nemzet között zajlik? Az „osztály-nemzet” így a „proletárm nemzetet” juttatja eszünkbe. Ám ez a törekvés, hogy a nacionalizmust az iparosodás következményeként vagy arra adott válaszreakcióként mutassuk be, nem illik bele sem az iparosodás, sem a nacionalizmus kronológiájába. A nacionalizmust mint doktrínát olyan német nyelvterületen fogalmazták meg, ahol nem, vagy alig volt iparosodás, olyan szerzők, akik nem voltak tudatában annak, hogy ők éppen reagálnak az iparosodásra, esetleg a szükséges kellékeket szolgáltatják hozzá. A nacionalista ideológia olyan területeken terjedt el, mint Görögország, a balkáni országok vagy a Török Birodalom, amikor azokat még az iparosodási hullám nem érte el. Másrészt, a nacionalista mozgalom a már magasan iparosodott társadalmakban jelentkezett a legdühöngőbb formában, ahol a mobilitás, a műveltség és a kulturális standardizáció már évtizedek óta szabály volt, olyan társadalmakban, ahol az osztály-nemzet fogalma értelmetlen az itt körvonalazódni látszó jelentésben: Németországban a náci időszakban; Olaszországban a fasiszta periódusban; Japánban az 1920-as és 1930-as években. Azokon a területeken viszont, ahol az iparosodás a legkorábban jelent meg és a legmagasabb fejlettséget érte el, mint Nagy-Britanniában és az Amerikai Egyesült Államokban, a nacionalizmus ismeretlen. Így az elmélet és a tények sajnálatos módon különböző irányba mutatnak. A szociológiai kísértés e széles skálán mozgó eredményeinek közös pontja az, amit Monsieur Jourdain-szindrómának nevezhetünk. Molière komédiájának hőséhez hasonlóan, akiről a tanult orvosok azt hitték, hogy valójában egész életében prózában beszélt, a nacionalizmusról is azt állítják, hogy „valójában” a burzsoá önérték kifejeződése, vagy lassan érlelődő földalatti mozgalmak kisugárzása. De Monsieur Jourdain, ne feledjük, komikus figura volt.

1984 július

Tamás Emőke fordítása